

Medvefolklor (ki)alakulóban

Nagy Zoltán: *Medvék, vadászok, történetek. A medve és az ember a Vaszjugán mentén* [PNEKAT füzetek 1.]. Pécsi Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék–L'Harmattan Kiadó, Pécs–Budapest, 2021. 208 old.

2022 márciusában a kolozsvári Magyar Néprajz és Antropológia Intézet szervezésében Nagy Zoltán néprajzkutató, kulturális antropológus tartott előadást *A medvétől mindenki reszket egy kicsit* címmel. Etnobotanikai, etnoökológiai gyűjtéseket végző, az erdélyi tájat emiatt sokat járó kutatóként magam is jól tudom, milyen egy viszonylag elzárt településre, terepre úgy eljutni, hogy közben az ember fél a medvétől. Néhány éve egy zárt patak völgyben gyalogosan haladva találtam szembe magam anyamedvével, mely bocsait féltette, menekítette. Hogy a támadást hogyan és miért úsztam meg egy komolyabb figyelmeztetéssel és az ezzel járó ijedtséggel, ma sem tudom, de ez a találkozás sok mindenben meghatározó volt a későbbiekben: azóta figyelek tudatosan a medve és ember kapcsolatát taglaló történetekre; olvasom a medvékről szóló, egyre szaporodó híradások mellett a fotósok, vadőrök és mások tollából született ismeretterjesztő publikációkat; követem a téma igen gazdag szépirodalmi reprezentációját. Mindez – úgy gondolom – a félelemkezelési és -feldolgozási mechanizmusom része. S talán ezen előzmények és személyes élmények, illetve érdeklődések mentén vettem nemrég kézbe Nagy Zoltánnak a fent említett előadása alapjául szolgáló, 2021-ben napvilágot látott kötetét is, melynek címe *Medvék, vadászok, történetek. A medve és az ember a Vaszjugán mentén*.

Az Orosz Föderációban, a nyugat-szibériai Vaszjugán folyó mentén, Kargaszok járás Tomszk megyéjében (pontosabban Novúj Vaszjugánban és Ozernojében) a hanti kisebbség tagjai között végzett három évtizedes, rendszeres gyűjtőmunkája és kutatásai során (a terepen töltött összesen mintegy közel 2 éve alatt) Nagy Zoltán is számtalan esetben botlott medvékről, medve és ember kapcsolatáról

szóló történetekbe, s ezen szövegeket egybegyűjtve most önálló kiadványban adta közre. A magával ragadó stílusban megírt könyv immár a néprajzos-antropológus szemüvegén keresztül látja és látatja a „homo narrans” és medve kapcsolata mellett a terepen félve mozgó kutatót is. Nemcsak a kutatótársadalom tagjai, a megszólaltatott adatközlők, de az antropológus nagyvadhoz való viszonya is szépen kirajzolódik e kötet hasábjairól. És miként keltette fel Nagy Zoltán érdeklődését a téma? Hasonló módon, mint jelen recenzens fent leírt esetében: 1992-ben, terepre való megérkezésekor szinte rögtön a helyiek megtanították, hogyan kell „minden eshetőségre felkészülni” vasvillával szűrni, ha támad a medve. „Az elszabadulóban lévő zsigeri félelmet” később a kutató, Nagy Zoltán is csak úgy tudta „visszaszorítani”, hogy eltökélte, erről a számára abszurd helyzetről egyszer még kötetet ad közre: „Ekkor határoztam el véglegesen [...], hogy saját félelmemet leküzdendő, megpróbálom tudományos vizsgálat tárgyává tenni az ember és medve viszonyát, és hogy tanulmányt írok a medvéről, illetve a medvéhez kapcsolódó félelemről is” – írja a bevezetőben. Nagy Zoltán mégsem autoetnográfiaírt („jómagam medvével sosem találkoztam” – árulja el kötet legvégén), hanem saját élményei tükrében próbálja megérteni a helybeliek kapcsolatát a nagyvaddal.

Érdekes módon a medvékkel szembeni erdélyi és vaszjugáni attitűdökben, a nagyvadra vonatkozó ismeretanyagban, a nagyemlősről szóló történetek fő típusaiban lényegi különbségek (látszólag) nincsenek. Bár tény, hogy utóbbi térségben (s általában az obi-ugor népek kultúrájában) még mindig dokumentálhatóak a nagyvadhoz köthető bizonyos kultikus képzetkörelemek, illetve az állat vadászatának is sokkal színesebb, gazdagabb

Nagy Zsolt (1991) – doktorandusz, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Hungarológiai Doktori Iskola, Magyar Néprajz és Antropológia Intézet, Kolozsvár, nagyczszolt@yahoo.com

kultúrája, hagyománya alakult ki, illetve maradhatott fenn, mint Erdélyben. A medvék szakralitása mellett azonban mindkét térségben megvannak az ún. profán tulajdonságok, a medve „az erdei hétköznapi meghatározója is”. Hasonló az asszimilálódó, sajátos identitás- és etnicitásalakzatokat mutató hantikhoz és erdélyiekhez (ezen belül pedig a székelyekhez) való viszonyulás a többségi társadalom (az oroszok és románok), az ún. „kívülállók” részéről is. Gyakran asszociálják, kapcsolják össze például őket a medvével, tartják számon, fejezik ki (írásban, szóban, képen), hogy életükben kiemelt szerepet játszik e nagyvad. A területi, etnikai sztereotípiák megfogalmazásában, a sztereotípiák sokszor kényszeres megalkotásában, a lokális kulcsszimbólumok teremtésében, fenntartásában mindkét esetben fontos szerep jut a medvének. Kétségtelen tehát, hogy a medve mindkét esetben a kultúra egyik megragadható csomópontja, a róla való beszélésben pedig nem igazán lehet olyan elemeket, sajátosságokat, stílári vagy tartalmi vonásokat tetten érni, amelyek csak a hantikra vagy csak az erdélyiekre, székelyekre lennének jellemzőek. Nagy Zoltán és az általa kutatott hanti társadalom esetében itt talán kivételt csupán a medve különlegességére, tiszteletére vonatkozó olyan megjegyzések jelentenek, amelyeket a kutató is szívesen hoz kapcsolatba a korábban a Vaszjugán mentén létező medvekultusszal. A két kisebbség módszeres összehasonlítása ebből a szempontból természetesen külön kutatás tárgyát is képezhetné, de tereptől, kutatott társadalomtól szinte függetlenül, a medve és ember kapcsolata mint téma talán önmagában is elegendő, hogy Nagy Zoltán kötete az erdélyi olvasók és szakemberek érdeklődését is felkeltse.

A kiadványban a szerző először a „szakralis medve”-koncepció legfontosabb elemeit mutatja be a (vaszjugáni) hanti kultúrában. Mindezt Nagy Zoltán csupán azért végzi el a rendelkezésre álló – viszonylag gazdag – etnográfiai, folklorisztikai szakirodalom alapján, a kutatástörténeti előzmények felvázolásával (a néprajzi leírásoktól a medvéneket, medveünnepi színjátékokat tartalmazó folklorgyűjteményekig), hogy az olvasó is átfogó képet kapjon arról, mi is az a képzetrendszer, amelyben és amelyhez képest,

amely mellett a „profán medve” képe megjelenik, jelen van. A medvék rendkívül összetett és ma már csak töredékeiben élő helyi kultuszáról, közép-kelet-európai emberek számára kissé nehezen (meg)érthető szakralis aspektusairól lehetetlen is lenne egy ilyen kötet keretein belül részletesen, kimerítően írni, viszont még a témában járatlan, laikus olvasó is viszonylag elegendő információt kaphat, ha fellapozza azt: a medve horizontális és vertikális világszférák közötti mediátori szerepétől a különböző eredettörténetekig, a medvehús szertartásos, vallásos cselekedetek közben való fogyasztásától a medveeskü szokásáig, az ölési tabuktól a medvetor megülésétől, az álmefjétésektől a hiedelmekig, a medvekoponya kultikus hasznosításától a periodikus, sporadikus vagy alkalmi szertartásokig, medveünnepig valamennyi fontosabb kulturális elem említésre, bemutatásra kerül. Sőt, utóbbinak, a medveünnepnek még a felelevenített, színpadra vitt formájáról, valamint a satirikus játékokban való továbbéléséről is mint folklorizmusjelenségekről információkat kaphatunk. Mára azonban az egykor gyakori rítusok, ünnepek a többségi társadalom, az oroszok hatására a primitívség, az elmaradottság kifejezőivé váltak, így azok fokozatosan kikoptak a hanti kultúrájából, a 20. századi gyors akkulturáció hatására „feloldódtak”. De feledésbe merültek többek között a – székelység körében is dokumentálható – medve testrészeinek, szerveinek népi gyógyászati hasznosítására vonatkozó ismeretek és egyéb tudáselemek is. Ami pedig e fokozatosan profanizálódó világban a „profán medvéhez”, a hanti mindennapi életét befolyásoló élelényhez kapcsolódó ismeretanyagot illeti, Nagy Zoltán három különböző módon próbálja az általa összegyűjtött történeteket bemutatni és értékelni:

1. Egyrészt közelebb próbál bennünket vinni annak a szerepnek a megismeréséhez, amelyet a medve tölt be a hanti világában, azaz a szerzőt az foglalkoztatja, hogy milyen kapcsolatok figyelhetőek meg az emberek és a medvék, valamint az istenek között, és hogyan válik a medve is az emberi társadalom részévé. Az első, amivel szembesülnünk kell, az, hogy „a medvét az emberhez rendkívül hasonlatosnak tartják” – írja, általában sajátos személyiséggel,

karakterrel, viselkedéssel rendelkező lényként írják le. Ebben a viszonyrendszerben a két élőlény, ember és medve viszonyát társadalmi viszonyként, kapcsolatrendszerként értelmezi Nagy Zoltán („erre minden okunk megvan” – vallja egy helyen), amelyben a felek motivációi, érzelmei, gondolkodási módja alapjaiban megegyezik (ahogy az ember fél a medvétől, úgy a medve is fél az embertől). A második fontos megállapítás az, hogy a medve és ember közötti kapcsolat alapvetően hierarchikus, s a medve az, „aki feljebb áll” (erősebb, okosabb, gyorsabb, ügyesebb stb.). Talán emiatt nemcsak az emberhez tartják hasonlóknak, hanem az istenekhez is, így gyakran természetfeletti képességekkel ruházzák fel, melyektől akkor sem lehet eltekinteni, ha az erdőben „hús-vér alakban” megjelenő medvéről beszélünk.

2. Másrészt a medvéhez kapcsolódó érzelmeket mint közösségi képződményt, kulturális eseményt, társadalmi viszonyt veszi górcső alá a szerző, a nemzetközi antropológia eredményeibe ágyazva a mondanóját. Részletesen a legfontosabbal, a félelem-érzettel foglalkozik, azaz azzal, hogy hogyan lehet együtt élni a félelemmel, hogyan lehet azt kezelni, negligálni, visszajára fordítani stb. Mindez a szerzőnek lehetőséget teremtett arra, hogy a medve és az ember kapcsolatának tematikus csomópontjait végigkövesse, s a félelem által eredményezett viselkedési mintákat, gondolkodásnormákat és a helyiek által a félelem esetén elutasított (pánik) vagy elfogadott (a félelem semmibevétele) kulturális forogatókönyveket részletesen megismerje. E fejezetből végül is az olvasó számára is egyértelműen kirajzolódik, hogy a hantik és a medvék közötti viszonyt a félelem mellett alapvetően még a tisztelet, a harag vagy épp a szeretet, barátság érzései határozhatják meg.

3. Végül pedig egy hosszabb, közel kétórás interjú kötetbe való beemeléseivel a medvéről való „szó szót hoz”-beszélés dinamikáját, a kalandra kihelyezett történetmesélést is dokumentálta a szerző. A nem stilizált, nem cenzúrázott, nem szelektált, nem javított (tehát szövegű), anonimizált beszélgetés – a lejegyzés nehézségei (orosz nyelvről fordítás, egyes terminusok megfeleltetésének problematikája stb.)

ellenére – révén a szerző a mai folklorisztikai gyűjtésekre jellemzően a teljes narrációgyakorlatból, a beszélésből, a beszédmódokból, a beszédhelyzetekből is lényeges elemeket megmutatott. E fejezetet áttekintve azonban több kérdés is felmerülhet. Így például, hogy vajon a medvére vonatkozó ismereteknek milyen szintjei vannak, honnan, milyen forrásokból szerezhették, gyűjthették a helyiek a tudásukat? Nagy Zoltán ennek megválaszolására nem vállalkozik, holott az adatközlők beszélgetéséből is kitűnik, hogy bizonyos esetekben például könyvekből, televízióból stb. szerzett ismeretekről, nem pedig tapasztalati vagy más, hagyományos úton szerzett tudáslemekről van szó. A közölt interjú és általában a kötetben leírtak illusztrálására ugyanakkor úgy gondolom, jó lett volna a kötetvégi mellékletben nemcsak térképlapokat, hanem néhány fényképfelvételt is közreadni, közelebb hozva ezáltal a hazai olvasókhoz e távoli terep nehezebben elképzelhető jellegzeteségeit (élő- és szálláshelyeket stb.). Ugyanitt teszem azt a megjegyzést, hogy orosz, illetve angol nyelvű kivonat kötetvégi közzététele ugyancsak indokolt lett volna e mű esetében.

Mindent egybevetve, Nagy Zoltán a medvét végül is mint kulturális kulcsfajt vette górcső alá, s a szakrális aspektusok helyett tudatosan fókuszált olyan kérdésekre, melyek a „profán medvéhez” kapcsolódnak. Tette mindezt úgy, hogy figyelmét elsősorban azok a történetek keltették fel, melyek jórészt olyan férfítársaságokban hangzottak el, ahol egyébként még akkor is meghatározta az emberek viselkedését, gondolatait a medve, amikor éppen nem volt jelen az állat, vagy nem beszéltek róla. A szerző azonban úgy tűnik, végig bizonytalan maradt abban a kérdésben, hogy e történetek megjelölésére, tipologizálására, műfaji, tematikai besorolására, összegző leírására mely „terminus technicus” a legalkalmasabb. Az „igaztörténet”, az „élménybeszélés”, a „hőstörténet”, a „családi történet”, a „rémtörténet”, az „oktató történet” kifejezések mellett a leggyakrabban feltűnő „vadásztörténet” kifejezés használatát még annak ellenére sem érzem minden esetben megfelelőnek az általa dokumentált, összegyűjtött és közzétett szövegekre, szövegtípusokra, hogy tudjuk,

ezeknek a történeteknek a mesélési alkalmai – a direkt gyűjtési szituációt leszámítva – általában maguk is jórészt a vadászatokhoz kapcsolódnak, s e szituációkban viszonylag könnyen elő is hívhatóak. A „találkozástörténet” kifejezés, bár még csak néhány éve kezdett erőteljesebben használatba kerülni az etnográfiai szakirodalomban, talán találébb, „összefoglalóbb” lett volna. Annál is inkább, hiszen e történetek – függetlenül attól, hogy vadászat alatt, avagy direkt gyűjtési szituációban hangzanak-e el, függetlenül attól, hogy mesélője és hallgatója milyen mértékben éli meg igazként, függetlenül attól, hogy személyes, esetleg családi élményt mesél-e el, hősiesség helytállásáról közvetít információt, vagy célja az elrettentés, esetleg az oktatás – mégiscsak szinte kivétel nélkül a medvével találkozó és a találkozást elkerülni kívánó emberről szólnak, az etnoökológiai ismeretrendszer részeként a medvével való találkozás szabályait rögzítik. Néhány éve szerkesztőként arra adódott alkalmam, hogy sajtó alá rendezhettem egy medvék történeteket egybegyűjtő kötetet, mely munka során magam újból rádöbbenhettem, a vélemény- és tényközlő sajtóműfajok mellett a mindennapok története, az adoma, a vadásztörténet, az igaz- és realisztikus történet, az élmény-, kaland-, baleset- és rémtörténet, a memorat, a vicc, a moralizáló vagy a neves személyhez fűződő elbeszélés, a falucsúfoló és rátótiáda, a szólás, a hőstörténet, az oktatótörténet és megannyi más különböző műfajba, típusba sorolható szöveg alkalmasnak mutatkozik arra, hogy egy-egy medvével való találkozást (és itt is a „találkozáson” van a lényeg) az adatközlők elmeséljenek, különböző nézőpontokat érvényesítsenek. Egy helyen maga a szerző, Nagy Zoltán is jelzi kötetében egyébként, hogy az általa összegyűjtött történetek is „műfajilag heterogének”, máshol meg éppen azt fejtí ki, hogy „a találkozást [...] nem minden esetben kell medve-vadászatnak követnie”. Mindezeket túl nem szabad megfedkezünk arról sem, hogy a Nagy Zoltán által is hivatkozott Hermann Bausinger *A hétköznapi elbeszélések szerkezetei* című tanulmányában éppen a „találkozást” tekintette az igaztörténeteket hordozó világ kulcsszimbólumának. Ez esetben tehát nemcsak medve és adatközlő találkozója válik

lényegessé, hanem a terepmunkát folytató kutató és az adatközlő találkozója is, amely révén megvalósulhat a hétköznapi, azaz a medvével való találkozások elbeszélése.

Nagy Zoltán kötetéből ugyanakkor egy érdekes, furcsa kettősség is kirajzolódik: miközben az internet, a napi sajtó tele van medvékről szóló híradásokkal, mindennek ellenére a medvék jelenléte nem hétköznapi, nem mindennapos valóság egyetlen hanti településen sem. A medvékről szóló mindennapi történetmondás jellegzetes hagyományos alkalmi ebben az esetben a vadászatokra, az erdőlésre, a halászatra, gyűjtögetésre stb. korlátozódnak.

Az idézetek, a közzétett hosszabb-rövidebb szövegek, a közel húsz kulcsadatközlővel készített interjúk a szerző saját gyűjtéseiből kerültek a kötetbe, s a szerző saját fordításában adta azokat közre, ráadásul – helyesen eljárva – a jó ízlést, szemérmert esetenként sért(het)ő, „vaskosabb” kifejezéseket sem „cenzúrázta”. Az adatközlések mellett a szakirodalom idevonatkozó eredményeit, a sajtó híradásait és egyéb forrásokat (naplójegyzetek, irodalmi művek, expedíciós feljegyzések, visszaemlékezések stb.) is hasznosított. Maga a Nagy Zoltán által körvonalazott kutatás és az általa publikált adatok, eredmények, úgy gondolom, kiváló alapjai, kiindulópontjai lehetnek későbbi, további célzott etnoökológiai vagy etnoökológiai, de akár etnobotanikai kutatásoknak is, így a kötet az említett tudományágak, -területek képviselőinek figyelmére is számot tarthat, számot kell, hogy tartson. Maga írja kötetének utószavában, hogy az általa kutatott témának számos aspektusáról nem volt lehetősége részletesebben értekezni. „Írásomat nem tekintem befejezettnek” – vallja, így talán magától Nagy Zoltántól is várhatunk újabb résztanulmányokat és köteteket, melyek a most leírtakat kiegészítik, tovább árnyalják.

Végül hadd jegyezzem meg, hogy számomra a kötetnek két különös értéke körvonalazódott. Egyrészt a medve és ember viszonyát a szerző nem korlátozta a konfliktusok bemutatására. A medvék túlszaporodását, a vadkárokat, a medvetámadásokat és magát az ún. medveveszélyt is igyekezett antropológiai, ökológiai, politikai, gazdasági,

kulturális kontextusba ágyazva, komplex módon magyarázni (erdőtűzek, védelmi intézkedések, kilövéses hatósági szabályozása, medveprém relatív értéktelensége a piacon stb.). Másrészt a kötet valódi értékét leginkább abban látom, hogy a szerző olyan „néprajzi apróságokat”, olyan történeteket emelt méltó helyre, melyekre korábban – egyes nyelvészeti szövegközlések kivételével – esetleg csak a gyűjtések melléktermékeként tekintettek a kutatók, s ezért hiába is keresnénk azokat a (hanti) folklórkivadványokban, a narratív hagyomány

gyűjteményeiben. Egyetértek Keszeg Vilmos megállapításával is, aki egy hozzám címzett személyes levelében fogalmazta meg nemrégiben: „a medvefoklór előbb-utóbb kialakul”. A „profán medvéről” szóló találkozástörténetekre is ideje tehát valódi, folyamatosan alakuló és emiatt dokumentálásra, vizsgálatra érdemes folklór(elemek)ként tekinteni, nemcsak mint a klasszikus folklórműfajok hagyományán megjelenő másodlagos jelenségekre.

Nagy Zsolt

Középkori testviszonyok

Jack Hartnell: Medieval Bodies. Life, Death and Art in the Middle Ages
London, Wellcome Collection, 2019. 352 old.

Jack Hartnell angol művészettörténész könyve több kiadásban is megjelent: A Wellcome Collectionnél 2018-ban és 2019-ben, valamint a W. W. Norton & Company is kiadta 2019 novemberében. A Wellcome Collection kiadásában 2019-ben jelent megjelent könyv vizuálisan is felettébb elragadó. A színes és kissé zsúfolt borító Hieronymus Bosch németalföldi festő festményeinek képi világát idézi. A borítókép egy ég felé néző embert ábrázol fejtől mellkasig. Az emberi arcon kívül testének többi megjelenített része fel van fedve a bőr takarása alól, így láthatóvá válnak a befogadó számára az izmok, erek, csontok és még a szív is. A boncolt testre emlékeztető kép azt üzeni vizuálisan, amit a könyv is tesz írott formában, tartalmában: „benézünk a bőr alá is”. A feltárt test pedig csöppet sem üres, sőt igen mozgalmas és organikus: a könyvben szereplő középkori képek figurái, szentek, királyok, lovagok, angyalok és egyéb emberi és fantázialények vannak a borító rajzán felsorakoztatva. Ezek az ábrázolások szintén a könyv egy-egy részletének kiemelései, amire akkor jöhet rá a befogadó, ha elolvasta a könyvet. A könyv elolvasásával egy sokszínű képet kapunk

arról, hogy miként éltek és hogyan viszonyultak a testükhöz a középkori emberek Európában és Közép-Keleten. Mindez középkori történetekre, irodalmi, szent és orvosi szakmai szövegre, művészeti tárgyra támaszkodva tárul a szemünk elé. A borító pedig ezt tükrözi vizuálisan.

A könyv írója, Jack Hartnell művészettörténész, jelenleg óraadó a Kelet-Angliai Egyetemen (University of East Anglia). Kutatóként és oktatóként a művészet és vizuális kultúra történetére összpontosít, mint a művészeti tárgyak és készítőik, a befogadó és az eredeti kontextus közötti kapcsolatra. Számos anyagot tanított a klasszikus világtól napjainkig, legújabbban a középkori és a kora modern Európa és Közép-Kelet vizuális kultúrájával foglalkozik.

A hagyományos könyvismertetés mellett a középkori testképek, testhez kapcsolódó normatív viszonyokat is bemutatom a könyvben talált válaszok alapján. A következő a kérdésfeltevés: Hogyan viszonyultak a középkori emberek a testük kinézetéhez? Milyen az elfogadott, illetve az elutasított test a középkorban? Hogyan értelmezték a testet mint homlokzatot, jelentésteli felületet?

Miron-Vilidár Vivien (1991) – fotográfus és testképkutató, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Hungarológia Doktori Iskola, Kolozsvár, vivienmironvilidar@gmail.com